

Den nordiska badfrågan och det svenska folkbadet 1880–1950

Karolina Wiell

Inledning

Kring sekelskiftet 1900 rådde en allmän västeuropeisk strävan att förbättra hälsan och den personliga hygien hos befolkningen. Det skedde som ett resultat av industrialisering, modernisering och upptäckten av sambandet mellan bakterier och smittspridning. Den danska folkhälsovetaren Signild Vallgård menar att det vid denna tid uppstod en nationell strävan om att vara ett modernt land och dessutom det bästa och modernaste landet vad gäller folkhälsa. Hon konstaterar att det var vanligt att länder som Danmark och Sverige jämförde sig med varandra och strävade efter att hitta den bästa nationella lösningen: ”Men man ville inte bara vara i nivå med andra länder, man skulle hellre vara bättre.”¹

Tidigare forskning har visat att synen på renlighet och kroppsvård, både på ett individuellt och samhälleligt plan, förändrades i slutet av 1800-talet.² Det var en förändring som ofta benämnts ”folkbad”, ”folkbadfrågan” eller ”badfrågan”. ”Folkbad” blev således till ett begrepp som användes i de flesta länder under den studerade perioden både för att definiera själva badet och lokalen badet skedde i, som till exempel *Volksbad* och *Volksbäder* i Tyskland och *people's bath* eller *public bath* i England och USA. Folkbadet kan sägas ha varit en ideologi som växte sig allt starkare under 1800-talets andra hälft. Visionen var att skapa en nation med friskare befolkning och högre medellivslängd genom att

Bild 1.1. Under 1900-talets första hälft byggdes folkbad i form av små badstugor på den svenska landsbygden. Badstugorna bestod oftast av ett omklädningsrum och en bastu. Fotot föreställer Röda korsets badstuga i Södra Ving vid vattnet i Tolkabro i Västergötland under 1950-talet. Källa: Södra Vings hembygdsförening/fotograf Erik Hultin.

erbjuda möjligheten att sköta den personliga hygien i badinrättningar såsom skolbad och bastubad.³

Mycket tyder på att detta skedde med hjälp av balneologin, läran som behandlar badens medicinska betydelse. Ämnet växte fram i England under 1600-talet och spreds därefter i Västeuropa till bland annat Sverige under 1700-talet. Som svensk balneolog innehade man oftast en doktors- eller licentiatexamen i medicin och var verksam som läkare vid ett kallbadhus eller brunnbad. Balneologerna forskade på bad som medicin mot olika sjukdomar och hudåkommor. Mot slutet av 1800-talet blev balneologi även ett universitetsämne och det var möjligt att inneha titeln docent i balneologi vid exempelvis Karolinska Institutet.⁴

För att återknyta till Vallgårdas tankar om en hygienisk tävling mellan länderna är det övergripande syftet med detta kapitel att undersöka om, och i så fall hur, Sverige tog intryck av de nordiska grannländernas renlighetspraktiker som ett sätt att förbättra befolkningens allmänna hälsotillstånd kring sekelskiftet 1900. I vilken mån och hur förändrades renlighetspraktikerna på ett mer generellt plan? Vilka åtgärder vidtogs för att förbättra folkhälsan? Varifrån hämtades inspiration och förlagor till de åtgärder som infördes? Vilket budskap fick mottagarna ta del av?

Tiden som studeras är åren 1880–1950 med fokus på folkbadets genombrott kring sekelskiftet 1900. Kapitlet visar att Sverige, i likhet med sina nordiska grannar, genomförde en rad reformer kring sekelskiftet 1900 för att uppnå det man kallade för folkbad. Som Vallgårda påpekat inspirerades länderna av varandra. Undersökningen visar bland annat att Sverige inrättade skolbad efter inspiration från Tyskland samtidigt som Danmark och Norge verkar ha haft stort utbyte av varandra. Undersökningen visar också att Finland bidrog med förlagor till inrättandet av badstugor, men att Finland också i viss mån kom att inspireras av Sverige.

Undersökningen är källpluralistisk och urvalet av källor har gjorts för att belysa samhällsinstitutionernas och civilsamhällets gemensamma strävan att erbjuda folkbad som ett led i det förebyggande hälsovårdsarbetet. Metoden har varit komparativ och processpårande och går ut på att återskapa händelseförlopp genom att identifiera händelser och dokument som av sin samtid ansågs ha varit centrala. Undersökningen utgår från en specifik händelse, i det här fallet byggnationen av svenska badstugor. Genom en kvalitativ analys identifieras händelser, personer, dokument, beslut och liknande som nämns i en text, vilka i sin tur spåras upp och undersöks. På så vis skapas en kedja bakåt i tiden bestående av moment som av sin samtid upplevts ha bidragit till utvecklingen. Texterna har därmed valts ut antingen för att de direkt omnämnts eller för att de behandlar en händelse som nämnts i någon annan text tidigare i undersökningen. Därmed blir källmaterialet pluralistiskt och inkluderar dagstidningar, samtida utredningar, föredrag, konferensrapporter, facktidskrifter, etnologiskt uppteckningsmaterial och skolböcker från Sverige, Norge, Danmark och Island.⁵ När de centrala

texterna identifierats har de analyserats utifrån sitt innehåll i form av budskap, avsändare och mottagare rörande hur den personliga hygienien ansågs behöva förbättras. Därmed identifieras åsikter, förutsättningar och aktörer som bidrog till händelseförloppet så som det upplevdes av sin samtid.

För att komplettera ovannämnda material och för att ännu tydligare urskilja budskapet som förmedlades till allmänheten har även dagstidningar använts. Här har en begränsning gjorts och den svenska dagstidningen *Dagens Nyheter* har använts. I framtida undersökningar bör detta kompletteras med andra nordiska dagstidningar. Urvalet av texter i dagstidningen har gjorts genom sökningar på begreppen ”bad”, ”badning”, ”badstuga”, ”bastu”, ”folkbad”, ”skolbad”, ”tvagning” och ”tvättning” via DN:s eget digitala arkiv.

Kapitlet inleds med en översikt över 1800-talets renlighetspraktiker i Sverige och övriga Norden. Genomgången utgör ett avstamp för vad som sedan blir en diskussion om den så kallade badfrågan, det vill säga samhällets strävan att erbjuda olika badformer för att förbättra människors personliga hygien och därmed folkhälsan. Därefter följer en genomgång av de två huvudlösningarna inom ramen för idén om folkbad: skolbad och badstugor.

Renlighet och renlighetspraktiker i Sverige och övriga Norden under 1800-talet

När balneologen och medicine doktor Carl Curman lade ut texten om svenskarnas hygien och badvanor 1871 hävdade han att normen var att ju mindre vatten som hade berört huden, desto bättre och desto mer väluppfosttrad ansåg människan sig vara.⁶ Även provinsialläkarrapporter vittnar om landsbygdsbefolkningens bristande personliga hygien. Provinsialläkare Malm från Daga skrev följande i sin årsberättelse 1880: ”Bad användes stundom om somrarna i sjöar, men aldrig varma bad, hvarken för äldre, yngre eller späda barn.”⁷

Hudens renlighet tycks ha varit ungefär densamma på den norska landsbygden. År 1869 beskrev den norske sociologen Eilert Sundt att bondebefolkningen främst vaskade sig till helgdagen:

Hoved-regelen er, at man vasker sig, når man skal pynte sig. Der af følger, at arbejdsfolk, som gå på almindeligt grovt arbejde [...] de have for regel at vaske sig alene om lørdagen, da de pynte sig til søndagen; om mandagen tage de jo arbejdsklæderne på igjen [...]⁸

Sundt konstaterar också att kvinnorna tvättade sig oftare än männen, då händer och ansikte tvättades dagligen i samband med disk.⁹ Han rapporterade även att spädbarn tvättades oftare än äldre barn och vuxna: ”Spædbørn vaskes to gange om ugen over hele legemet, siden sjældnere, større børn og voxne næsten aldrig.”¹⁰ Genom Sundts undersökningar kan vi konstatera att de norska och svenska badpraktikerna verkar ha varit snarlika under 1800-talet. Barn tvättades och bytte kläder oftare än vuxna, alldeles särskilt spädbarn. Man tvättade sig sällan och med lite vatten, det vill säga en enkel tvättning av framförallt ansikte och händer.

Renlighetspraktikerna tycks ha varit liknande på Island. Den isländska läkaren Steingrímur Matthíasson vittnar i en medicinsk tidskrift 1906 om ett mycket sparsamt tvättande av kroppen.¹¹ Hans uttalande stärks av historikern Sigurdur Gylfi Magnússon som menar att befolkningen på Island, trots tillgången på varmt källvatten, var mycket återhållsam med vatten då byk tvättades i urin och kroppen med ytterst lite vatten eller mjölk.¹² Matthíasson skriver vidare i tidskriften *Eimreiðin* att den personliga hygien var att betrakta som en sorglig regression sedan Snorre Sturlassons tid då befolkningen badat dagligen i offentliga badinrättningar. Matthíassons uttalanden liknar på så vis de svenska provinsialläkarnas och norrmannen Sundts beklaganden över befolkningens bristande personliga hygien. Matthíasson såg också ett samband mellan förbättrad folkhälsa och ekonomisk utveckling för såväl individen som näringsidkare och det isländska samhället i stort. Hans mål var därmed att genom förbättrade renlighetspraktiker förbättra Islands ekonomiska utveckling.¹³ Matthíasson påtalade också att den isländska befolkningen låg efter i den hygieniska utvecklingen i förhållande till övriga Europa, vilket tydligt anknyter till den moderniseringstävling som Vallgårdar menar fanns.¹⁴ Även i Danmark klagades det över befolkningens bristfälliga hygien. Från skolans håll förfasade

man sig över barnens orena kroppar, smutsiga öron, smutsiga händer, rinnande näsor och hår fulla med löss.¹⁵

Den finske läkaren Albert Palmberg vittnar 1891 om att även de fattigaste finnarna badade minst ett bastubad i veckan.¹⁶ En liknande bild ger den finske 1800-talsförfattaren Theodor Lindh när han skriver att befolkningen, och då främst bönderna, badade bastu varje dag.¹⁷ Även den finske professorn i medicin Yrjö Kajava lät meddela: ”Finnarna bada i regel en gång i veckan (på lördagen), på många orter två gånger, ja till och med under vissa tider, såsom höbärgnings- och trösketider, varje dag.”¹⁸ Både Sundt och den estniske etnologen Ilmar Talve fann att stora delar av befolkningen på den norska och svenska Finnskogen¹⁹ bibehöll den finska badtraditionen även under 1800-talet.²⁰

Men varför var användandet av badstugan inte mer spritt i övriga Norden om den var populär i Finland och på Finnskogen? Kajava menar att badstugan och bastubadande som renlighetspraktik försvann i de nordiska länderna, först i Danmark och därefter i Norge och Sverige, till att börja med i städerna och därefter på landsbygden.²¹ Curmans förklaring 1871 var att badstugans användning i Sverige hade försvunnit på grund av den mänskliga oförmågan att

i enlighet med en stigande civilisations fordringar söka utveckla sina gamla goda sedvanor, utan istället öfverge och förkasta dem såsom gammalmodiga och föråldrade [...] den tarfliga badstugan med sitt sunda, hårdande fastän något råa bad blef för simpelt för den allt mer bildade medelklassen, som sökte ersätta dem med varma karbad [...] och allmogen följde som vanligt exemplet.²²

Curman påtalar att det moderna karbadet hade fått högre status än bastubaden hos de bättre bemedlade, och att allmänheten sedan försökte praktisera detta trots att de fysiska förutsättningarna med vattenledning- ar, avlopp och varmvattenberedare inte fanns. Specialisten på skogsfinsk kultur Birger Nesholen är inne på ett liknande spår när han förklarar att man inte hade för avsikt att bada mindre ofta. Däremot blev bastubadet en del av den socioekonomiska situation man med tidens gång ville distansera sig ifrån. Därför blev bad i badstugan alltmer sällsynt och sporadiskt till och med på Finnskogen.²³

Andra teorier till varför bastubadet fallit i glömska var enligt Curman 1871 att det funnits en konflikt mellan badare, läkare och kvacksalvare, men även att prästerskapet fördömt de offentliga badstugorna i Sverige som osedliga. Detta stärks av medicinhistorikern Bo S. Lindbergs forskning.²⁴ Ytterligare en förklaring ger Matthiasson 1906 när han påtalar att den förbakteriologiska tron på att läkare och kvacksalvare skulle skrämma bort de onda andar och demoner som orsakade sjukdomarna inverkat på badandet på Island.²⁵ Dessa olika förklaringar syftar till en och samma sak, att skapa förståelse för varför bastubad inte längre skedde lika frekvent i de nordiska länderna. Befolkningen ansåg att badformen var omodern och osedlig.

När det gäller Finland förklarar Palmberg att bastubadet aldrig kommit att förknippas med osedlighet och sjukdomar. Han anger det geografiska avståndet till Västeuropa som en möjlig förklaring.²⁶ Utifrån erfarenheten som gjorts på de norska och svenska Finnskogarna finns ytterligare en förklaring: de finska badstugorna var inte allmänna utan enskilda, till skillnad från de offentliga badstugor som framförallt funnits i byar och städer i övriga Norden.²⁷

I Finland påverkades byggandet av en nationell identitet av att landet tidigare varit svenskt och nu var ett storfurstendöme under Ryssland. Antropologen Lisa-Marlene Edelsward, som betonar betydelsen av det sena 1800-talets nationalistiska strömningar, skriver bland annat: ”Varje kultur har sin hemliga ingrediens, i den finländska kulturen är den bastubadet.”²⁸ Bastubadet blev med tiden en viktig och förenande symbol som alla kunde identifiera sig med.²⁹

Edelsward med flera menar att det finska bastubadet istället för att anses som omodernt kom att representera en myt om en uråldrig, bestående kultur för den finländska befolkningen. En konstant i ett samhälle som förändras, men där rutinerna än idag är slående lika ritualerna för tidiga badstugor.³⁰ Kroppen uppvärmdes till svettning av den varma luften i basturummet. Därefter kvastades kroppen med lövruskor, för att sedan tvättas med tvål och vatten, alternativt bad i sjö, vattendrag eller snö. Den största förändringen i dessa traditioner var införandet av badlakan.³¹ När landsbygdsbefolkningen flyttade till städerna och befolkningen lämnade den enskilda gårdsbastun ordnade fabrikena

med så kallade arbetarbad. Edelsward menar att ett finskt företag som erbjöd sina anställda bastubad upplevdes modernt.³²

Den svenska badfrågan

För Sveriges del kom det aktiva arbetet med att förbättra befolkningens personliga hygien att påbörjas under 1880-talet. År 1881 grundades Svenska provinsialläkarföreningen, vars syfte var att stärka läkarkåren genom att bland annat skapa en samhörighet och ett forum för kunskapsutbyte.³³ Redan två år senare lyftes frågan om hur provinsialläkarna lättare skulle kunna påverka befolkningen i riktning mot ett hälsosammare liv genom bastubad. Trots det statliga tjänsteåläggandet och kommunaltjänstemännens bristande intresse önskade man större utrymme för hygienfrågor. Målet var att med ny medicinsk kunskap fokusera på förebyggande hälsovård, däribland personlig hygien, och på så sätt få en hälsosammare befolkning och därmed positivare samhällsutveckling.³⁴ Bad och personlig hygien blev på så vis ett av målen i den hygieniska moderniseringskampen. Detta framgår bland annat av provinsialläkare Anders Larsons föredrag inför Tekniska föreningen 1903, i vilket han påtalade: ”Badets betydelse för släktets hälsa och kraft har af den modärna vetenskapen blifvit till fullo erkänd och bevisad.”³⁵ Vidare förklarar han:

Den modärna bakteriologien har visat oss, att vår hälsas fiender, de sjukdomsalstrande bakterierna, trifvas i smuts, men ej endast i de stora massorna, som illa beröra vår lukt och vår syn, utan äfven i mer eller mindre mikroskopiska ansamlingar af orenlighet, som många människor samla på sig utan att vilja anses osnygga, i hudveck, slemhinnemyrningar, under naglarne m.m.³⁶

Likt den isländske läkaren Matthíasson pekade han ut okunskap och kvarlevande praktiker från tiden före bakteriernas upptäckt som ett huvudproblem. Lösningen var tvätt med hjälp av vatten. Därefter redogjorde han för länder och orter som redan börjat bekämpa den bristande hygien genom byggnation av allmänna badinrättningar.³⁷

Med hjälp av utredningar och forskning samlades det in information om befolkningens hälsa och badvanor.³⁸ Först spreds budskapet inom läkarkåren under slutet av 1800-talet, därefter i tidningar, tidskrifter, flygskrifter, böcker och föredrag till allmänheten framförallt under 1900-talets första decennium. Många av såväl tidskrifterna som böckerna riktade sig till kvinnor. I sin roll som husmoder och samhällsuppfostrare ansågs kvinnan vara i behov av en bred utbildning genom skönlitteratur, tidskrifter samt skol- och husmorsutbildning. Här spreds bland annat ett normaliserande privathygieniskt budskap om att kvinnorna med hjälp av tvål, vatten och folkbad skulle uppfostra barnen till ett längre och friskare liv.³⁹ Syftet med folkbad var att göra det möjligt för alla och envar att regelbundet sköta sin personliga hygien. I Svenska Föreningen för Folkbads redogörelse över sin verksamhet framgår att föreningen verkade för ”minst ett bad i veckan för varje svensk man och kvinna, gosse och flicka för höjande av folkhälsan till fosterlandets gagn”.⁴⁰ Man frågade sig dock hur befolkningen skulle erbjudas möjlighet att sköta sin personliga hygien. Redan på 1870-talet hade Curman publicerat en artikel i tidskriften *Hygiea* som han inledde med att meddela att de turkiska baden återintroducerats i England under 1850-talet.⁴¹ Den antika badformen bestående av torrt varmluftsbad, frottering, tvättning i varmt och därefter kallt vatten hade funnits vara

den moderna medicinens läkemedel, som framförallt inom den allmänna hygien, der den blifvit för den stora mängden ett billigt men kraftigt medel till så väl kroppens snygghet, som dess vederqwickande och hårdande i ett rått och fukt kallt klimat.⁴²

Därefter flyttar han fokus och påtalar att det finska bastubadet vore ett snarlikt och bättre sätt att skapa offentliga bad, eftersom den vedeldade ugnen lämpade sig för svenska förhållanden.⁴³ Curman såg bastubadet som lösningen på många hälso- och samhällsproblem, bland annat alkoholism, och han föreslog att ”[m]ången trött arbetare skulle, om tillfälle gäfvdes, heldre söka vederqwickelse i en badstuga, än på krogen”.⁴⁴ Texten gjorde anspråk på att modernisera Sverige. Curman menade att problemet var att befolkningen i sin strävan att vara modern hade slutat bada bastu och lösningen var att börja igen, helst genom bastu som folkbad.⁴⁵

Curman fick stöd för badstugan och 1886 föreslog stadsläkare August Edvard Goldkuhl under Svenska provinsialläkarföreningens årsmöte att ritningar skulle tas fram på finska badstugor för den svenska landsbygden. Förslaget fick stöd hos mötesdeltagarna.⁴⁶ Argumenten för badstugan som folkbad fanns alltså redan under 1880-talet. Palmberg framhöll gång efter annan den finska badstugan som den bästa tekniska lösningen eftersom "[d]et finska badstugubadet är det billigaste af alla bad [...] som erfordrar minsta vattenmängd".⁴⁷

Att bastubad skulle vara den bästa och billigaste lösningen för en förbättrad folkhälsa skulle kunna tyckas vara en märklig ståndpunkt då den finska historikern Minna Harjula visat att befolkningen kring sekelskiftet 1900 hade en högre mortalitet i tuberkulos i Finland än i de andra nordiska länderna.⁴⁸ Samtidigt syftade folkbadet som metod inte till att göra sjuka människor friska utan till att minska insjuknandet i dylika sjukdomar genom förbättrad förebyggande hälsovård.⁴⁹ Istället för att diskutera den höga andelen tuberkulossjuka i Finland inom den svenska provinsialläkarkåren under 1800-talet fortsatte provinsialläkarna att marknadsföra badstugan som lösning på folkbadsfrågan. Snarare synes Finland ha sökt inspiration från Sverige under 1910-talet för att använda badstugan och bastubadet i kampen mot tuberkulos.⁵⁰

Men utvecklingen av folkbad gick långsamt, från 1867 till 1891 hade 34 offentliga bad med totalt 470 badkar anlagts i städer och större orter.⁵¹ Enligt provinsialläkare Nils Englund, som uttalade sig under det åttonde svenska allmänna läkaremötet 1897, var möjligheterna till bad mycket bristfälliga:

1,4 bad om året för hvarje person kan väl ej gerna kallas någon rationel hudvård! Vi måste taga steget fullt ut på en gång och begära minst ett bad i veckan för hvarje svensk, för såväl man som för kvinna och barn, för landtallmogen så väl som för stadsbon.⁵²

Även i Norge gick utvecklingen långsamt. En av folkbadens stora förespråkare var distriktsläkaren Christian Rømcke. Kring sekelskiftet 1900 gjorde han en sex veckor lång studieresa till Sverige och Finland för att studera enkla badinrättningar på landsbygden. Vid sin död 1917 testamenterade han pengar till en fond "för bygging av folkebad på

landsbygda”, men ytterst få visade intresse att söka pengar ur fonden. Orsaken till det bristande intresset för offentliga badstugor tror den norske lokalhistorikern Thorbjørn Formo var att kommunerna ansåg att de var för dyra.⁵³

Skolbad

Parallellt med läkarnas arbete att etablera badstugan som svar på badfrågan i Sverige och Norge inrättade man på kontinenten så kallade skolbad. Tidigare forskning och samtida svenska källor har gjort gällande att det första skolbadet skedde i Göttingen i Tyskland 1888 under ledning av Karl Flügge, professor i hygien.⁵⁴ Genom bad av skolans elever ville man förhindra att smutsig hud och smutsiga kläder förstörde luftkvaliteten i skolan.⁵⁵ Avsikten med skolbad var dessutom att praktiskt lära barnen att tvätta sig och på så vis stärka de teoretiska kunskaper om personlig hygien som barnen fick i skolan.⁵⁶

Enligt protokollet från den första internationella skolhygieniska kongressen 1904 inrättades skolbad i norska Kristiania (nuvarande Oslo) redan 1885.⁵⁷ Detta innebär att skolbad introducerades tidigare i Norge än i Tyskland. De norska skolbaden var främst i form av så kallade duschbad, och varje barn erbjöds cirka åtta bad om året.⁵⁸ Baden var därmed troligtvis så kallade lassarska duschbad:⁵⁹

Från en öfver badgästens hufvud uppsatt behållare, som inrymmer en bestämd vattenquantitet af 20 à 40 liter, uppvärmd till 35 grader C., utgår ett rör, slutande i en regnduschapparat. Sjelfva duschmynningen är placerad något snedt, så att vattnet kan öfverspola den badandes hela kroppsyta. Den badande kan efter behag afbryta duschningen och å nyo sätta den i gång, tills han uttömt den åt honom utmätta vattenquantiteten.⁶⁰

Det kan dessutom bekräftas att skolbad skedde i Kristiania i slutet av 1880-talet. Även i Danmark inrättades skolbad under 1880-talet. Detta gjordes 1889 i Köpenhamn i form av duschbad sedan man tagit del av positiva erfarenheter från Norge.⁶¹ Enligt Børge Weidemann var Axel Hertels skolhygieniska undersökning *Om Sundhedsforholdene i de højere*

Drenge- og Pigeskoler i København från 1881 en bakomliggande orsak till läkarnas och lärarnas ökade intresse och engagemang för barnens hälsa och hygien.⁶² De finska barnen behövde däremot enligt Kajava inte lära sig bada i skolan då de lärde sig rutinerna av sina föräldrar i badstugan.⁶³ Vid en kortare sökning i finska nationalbibliotekets digitala samlingar framkommer att skolbad förekom även i Finland, men först under 1910-talet i Åbo. Införande i en lite större skala diskuterades också, då främst i trakterna kring Vasa. I till exempel Österbotten upplevdes tillgången och användandet av badstugor däremot som fullgott.⁶⁴ En sökning på finska termer hade eventuellt kunnat ge fler träffar.

Det finns relativt få studier om det svenska skolbadets framväxt och betydelse för folkhälsan. Skolbaden har främst berörts i samband med studier av skolbyggnaders och folkskolans historiska utveckling.⁶⁵ I Sverige introducerades skolbadet först under 1890-talet. Idén presenterades under ett sammanträde på Hälsovårdsföreningen i Stockholm den 21 maj 1890. Medicine doktorn och balneologen Alfred Levertin inledde sammanträdet genom att hålla ett föredrag om hudens uppbyggnad där han framhöll ”hudens betydelse ’såsom den animala maskinens säkerhetsventil’ och vigten af att genom bad icke blott hålla den frisk och ren utan äfven härda den.”⁶⁶

Det är intressant att notera att Levertin mitt under industrialiseringen jämför kroppen, och då främst huden, med en maskin som behöver skötas. Problemet som avses i föredraget var smutsig hud, lösningen var folkbad, framförallt skolbad, och visionen var en förbättrad folkhälsa.

Vidare poängterade Levertin att det i Sverige vore bäst med bastubad för att hålla kostnaden nere och möjliggöra folkbad. Han avslutade föredraget med att påtala hur sällan kvinnor, män och barn badade framförallt under vinterhalvåret. Därefter berättade han att kostnads-effektiva skolbad inrättats i Tyskland med duschar i skolbyggnadernas källarvåningar.⁶⁷ Däremot nämner han inte att skolbad redan förekom i Danmark och Norge.

Därefter tog Carl Curman vid och även han framhöll bastubadets fördelar. Curman avslutade sitt föredrag med önskemålet om att ett försöksskolbad skulle inrättas.⁶⁸ Inte heller han nämnde att skolbad förekommer i de nordiska grannländerna. Sammanträdet avslutades med

att ordförande, medicine professor Ernst Ödmansson bad deltagarna att ”verka för allmännare badning bland ungdomen genom införande af skolbad”.⁶⁹ Målet med föredraget var att skapa folkbad genom bastubad och för att genast komma igång började man införa skolbad. Skolbad blir således ett led i att skapa folkbad. Därmed framkommer sambandet mellan folkbad och skolbad.

Varför ansåg man att skolan hade en betydande roll i folkbadet? Utbildningshistorikern Lena Hammarberg har förklarat att möjligheten att sköta hygien i de fattigas bostäder ansågs vara liten. Dessutom var man osäker på föräldrarnas attityd till renlighet. Istället var målet att införliva barnen i den nya renlighetsnormen genom skolan och därigenom påverka föräldrarna.⁷⁰

Redan året därpå infördes det första skolbadet i Nikolai folkskola i Stockholm under ledning av överläraren Sven Nilsson.⁷¹ Barnen badade sittande i en liten tvättbalja (så kallat halvbad) med ljumt vatten. Därefter hjälpte de varandra att tvätta sig, slutligen duschade barnen i 15–30-gradigt vatten.⁷² Badet var således inte det förespråkade bastubadet utan hade influerats av duschbaden.

Baden var frivilliga och barnen erbjöds bad var tredje vecka.⁷³ Man badade cirka 100 barn på tre timmar. Kostnaden per bad beräknades bli cirka 37 öre år 1899.⁷⁴ Hammarberg har noterat att kostnaden för baden och antalet bad var mycket centralt när man beskrev skolbadsverksamhet.⁷⁵ En förklaring skulle kunna vara den betydande skattekostnad som den allmänna folkskolan medförde och att det därför ansågs viktigt att ge befolkningen en upplevelse av samhällsvinst.⁷⁶ Även i kvinnotidskrifter som *Idun* behandlades vikten av skolbad och hälsovårdsundervisning i skolorna återkommande.⁷⁷

Från Nikolai folkskola spred sig skolbadet snabbt till andra skolor.⁷⁸ Lärarna förutsattes ha en betydande roll i det förebyggande hygienarbetet, eller som den norska historikern Ingvild Bjelland uttrycker det: ”läreren skulle kommunisere god hygiene til barna gjennom undervisningen og ved sin egen person”.⁷⁹ Personalen på folkskolorna likställdes nämligen med barnens målsmän under skoldagen.⁸⁰ Men även om det var läraren som ansvarade för skolbaden var det framförallt

baderskorna som förrättade baden och såg till att barnen använde tvål och vatten på rätt sätt.⁸¹

De samtida texterna berättar inte enbart om de renlighetspraktiker som lärdes ut under skolbaden utan bar oftast även ett normativt budskap då barnen beskrevs som sjuka innan skolbaden introducerats, därefter beskrevs tillvägagångssättet och den låga kostnaden, för att slutligen förmedla bilden om friskare barn. Exempelvis målades följande bild upp av barnen på Nikolai folkskola: "Barnen gjorde intrycket av att vara från välmående, borgerliga hem, friska till färgen, nätt klädda, skinande rena och fina, som de var. I själva verket var de dock från mycket fattiga hem [...]"⁸²

Hammarberg förklarar att genom att ge de fattiga barnen, likväl som övriga barn, möjligheten att bada skolbad gav man dem chansen att lämna stämpeln som fattig och oren bakom sig. Istället inkluderades barnen i normen "ren" som synonym till "ordentlig".⁸³

Under perioden 1891–1925 inrättades cirka 190 svenska skolbad. Många var större och fanns i städerna, men många var små badstugor belägna på landsbygden.⁸⁴ Enbart i Stockholm genomfördes 136 skolbad 1902.⁸⁵ Men trenden synes ha varit ännu större i Norge då man under samma år genomförde 221 skolbad i Kristiania.⁸⁶ Det vill säga cirka fem respektive åtta bad per elev och skolår i Stockholm och Kristiania.

Trots att skolbaden bedöms ha varit så pass viktiga för hälsoutvecklingen i Sverige, Norge och Danmark drog det statliga ansvarstagandet ut på tiden. De flesta skolbad kom istället till genom lokala initiativ med hjälp av pengar från kyrkorådet⁸⁷, genom bidrag från enskilda församlingsbor⁸⁸, genom folkskoleöverstyrelsen⁸⁹ eller genom banklån⁹⁰. I Norge önskade man också inrätta skolbad i alla skolor men här kom kommunens ekonomi att styra över vilka kommuner och därmed byar, städer och stadsdelar som fick ett sådant.⁹¹

Det första egentliga politiska engagemanget för de svenska skolbaden väcktes 1913 då man för första gången motionerade om skolbad i riksdagen, en motion som tilläts falla.⁹² Året efter utkom den så kallade skolhygieniska utredningen. Utredningen hade tillsatts 1909 av Svenska provinsialläkarföreningen och delvis finansierats av statliga medel, men

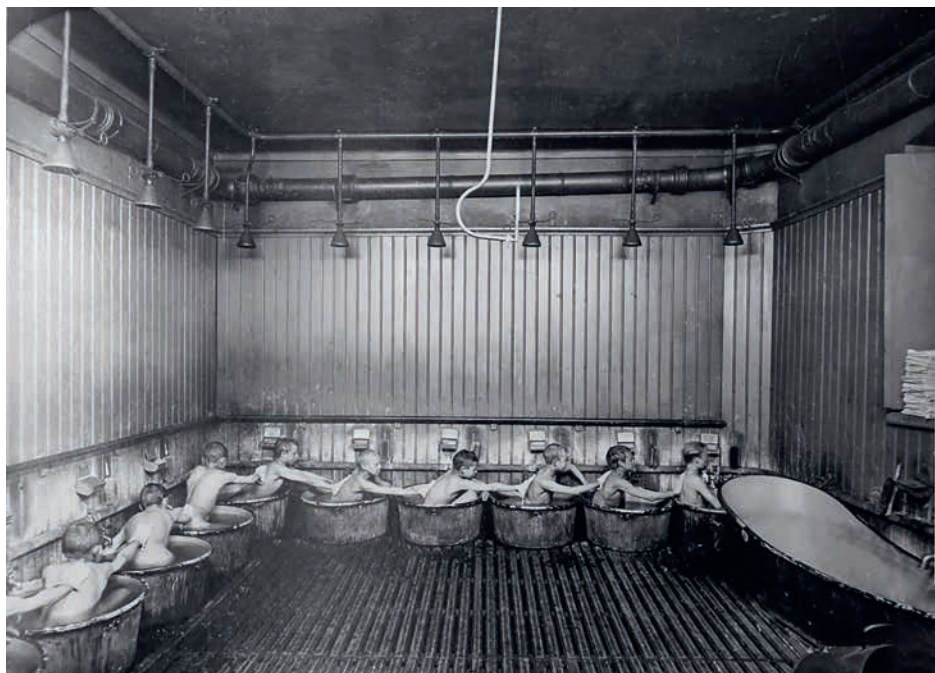

Bild 1.2. Skolbad på Storkyrkoskolan i Stockholm 1903. Badet som utförs är ett så kallat halvbad där barnen sitter i tvättbaljor. De sitter i en halvcirkel för att lära sig hur man tvättar sig själv och andra. I taket syns duscharna som användes för avspolning av hela kroppen. Källa: Stockholms Stadsarkiv/foto Rydins Atelier.

inte heller denna utredning resulterade i statligt finansierade skolbad. Istället anhöll riksdagen hos regeringen om att ta under övervägande vilka åtgärder som staten kunde vidta för att främja skolbad i landsbygds skolor, en utredning som inte verkar ha färdigställts.⁹³

Men kampen för skolbad var långtifrån över. År 1922 skrev Sveriges allmänna folkskollärareförening till Skolöverstyrelsen och påpekade behovet av allmänna skolbad med statligt ekonomiskt stöd då många kommuner inte hade råd att inrätta skolbad. Detta bekräftas också av att skolbad endast fanns i 6 procent av landsbygdsdistrikten men i 87 procent av städerna under läsåret 1930/31.⁹⁴

Badstugor

I Sverige ansågs alltså allmänna badstugor vara den optimala lösningen på folkbadsfrågan redan under slutet av 1800-talet. Ändå skedde ytterst lite på badstugufronten i Sverige liksom i Norge under folkbadsfrågans första 30 år. Detta påtalades också av den norske läkaren och politikern Cato Aall under den första nationella svenska badkongressen 1925. Han förespråkade att ett nordiskt badförbund skulle skapas och att länderna på så vis skulle stötta varandra och samverka för ett mera allmänt badande.⁹⁵ Fram till 1920-talet hade fokus främst legat på skolbaden. I Sverige flyttades intresset från skolbad till folkbad först genom ett riksdagsbeslut 1918.⁹⁶ Varför dröjde det så länge, när badstugan pekats ut som lösning på folkbadsfrågan redan under 1880-talet? Förmodligen berodde det, vilket provinsialläkarna ständigt påpekade, på att tillägnandet av ny kunskap och nya praktiker tar tid och att normer är trögrörliga. Kanske behövde en generation barn som badat skolbad växa upp? Kanske hade man hoppats på att utbyggnaden av kommunalt vatten och avlopp skulle gå fortare? Kanske hade man behövt ett politiskt ansvarstagande för att det skulle ha gått fortare?

År 1918 kom således det politiska beslut som anses vara startskottet för den svenska badstugubyggnationen och folkbadet.⁹⁷ På 30 år kom cirka 10 000 badstugor inspirerade av den finska bastun att byggas på den svenska landsbygden. De badstugor som byggdes var ofta offentliga och drevs av en organisation som Röda korset eller ett byalag. Badstugorna byggdes i alla delar av Sverige, men framförallt i inlandet och i Norrland.⁹⁸ Dessa badstugor som folkbad skilde sig från de offentliga duschbad som byggdes i Danmark, Norge och Tyskland.⁹⁹

År 1921 bildades Svenska Föreningen för Folkbad. Föreningens verksamhet inriktade sig på kunskapsförmedling men även på att främja tillkomsten av billiga folkbad. Man tog fram typritningar på badstugor och var behjälpliga med att skapa finansiering för dessa. Bland annat förmedlade man pengar från Kungliga pensionsfonden, Folkbadsfonden, Röda korset, Penninglotteriets lotterimedel och husmodersföreningar. Man bistod också med expertis och byggnadskontrollanter för att på så vis garantera att badstugorna blev byggda med god kvalitet.¹⁰⁰

Bild 1.3. Bildkollage från Blidö Badhusförenings badstuga som är byggd efter Föreningen för Folkbads typritning Småland II. Badstugan byggdes 1945 och är ännu i bruk. Fotona är tagna i samband med renovering av basturummet i september 2020. Källa: Privat ägo/fotograf Karolina Wiell.

Även i Norge kom det att byggas badstugor i liten skala. Året efter bildandet av den Svenska Föreningen för Folkbad bildades Norges Badeforbund. Förbundet bildades genom att flera olika organisationer gick samman och huvuduppgiften var att samla in badstatistik samt verka för ökat folkbad. Föreningen samordnade ekonomiska och tekniska frågor och bistod med expertis och tekniska lösningar. Förbundets verksamhet finansierades från 1925 och framåt genom penninglotteriets lotterimedel ”for folkebad på landsbygda”. År 1927 beviljades det första norska statsbidraget för folkbad.¹⁰¹

Därmed kan vi konstatera att Norge och Sverige hade en snarlik utveckling under 1920-talet och framåt. Båda länderna hade varsin organisation som främjade folkbad och byggnationen av badstugor. Ändå efterfrågade Cato Aall en nordisk organisation som gemensamt kunde verka för folkbad.¹⁰² Detta berodde sannolikt på att utvecklingen i Norge upplevdes som långsam trots ett stort engagemang från de

olika ideella organisationerna. Norske Kvinners Sanitetsforening (NKS) engagerade sig i både planeringen och driften av små och stora bad. Även Nationalforeningen mot Tuberkulosen byggde badstugor vilka drevs av deras lokalföreningar. Föreningarna upplevde att människorna på landsbygden inte var vana vid att bada ofta och att de inte var särskilt benägna att ändra sig. Därför kom skolbaden att bli mer centrala för folkbadsfrågans lösning i Norge än i Sverige, och man hoppades att barnen skulle ”opdras til å betrakte bad som en livsfor nødnenhet”.¹⁰³

I Sverige var det inte enbart etablerade organisationer som möjliggjorde byggnationen av badstugor. En av de mest kända bastuförespråkarna var gymnastikdirektör Jan Ottosson.¹⁰⁴ Han menade att viljan att bygga en badstuga måste komma från befolkningen. Därför åkte han runt på propagandaturneéer och motiverade befolkningen att bygga billiga och ändamålsenliga badstugor. Han verkade för att varje by han besökte skulle skapa en egen bastukommitté. I kommittén skulle det finnas människor med föreningsvana, bygdens ledande män och kvinnor, byggnadskunniga men också människor som kunde bidra med material och dagsverken. Hans engagemang (som efter ett par år kom att införlivas i Svenska Gymnastikförbundet) resulterade i byggnationen av 635 badstugor.¹⁰⁵ Även i Øst-Modum i Norge var utvecklingen snarlik. Här bildades det lokala badstuguföreningar som samlade in ett startkapital. Mark uppläts för att placera badstugan på, de lokala bönderna bidrog med timmer, de lokala kvinno­föreningarna bidrog med pengar, liksom kommunen. Därutöver sökte man finansiering från till exempel Norsk Folkehjelp, Modum trygdekasse, Modum Sparebank, Foreningen til skiidrettens fremme, Norsk idrettsforbund och Norges badeforbund. Men det som skiljer Øst-Modums badstugurörelse från Ottossons är att det aldrig blev byggt några badstugor. Lokalhistorikern Aase Hanna Fure menar att oförmågan att effektivt driva byggnationen och att man hann få badrum i den egna bostaden innan badstugorna färdigställdes var orsaken till misslyckandet.¹⁰⁶

I Föreningen för Folkbads undersökning från 1952 konstaterades att det i Sverige fanns cirka 10 000 badstugor och att 9 700 av dessa tillkommit efter 1925. Dessförinnan förekom ingen organiserad byggnation av badstugor utan dessa byggdes oftast i form av skolbad på enskilda

initiativ.¹⁰⁷ Även om 10 000 badstugor låter mycket var det endast en bråkdel av de 500 000 badstugor som man konstaterade fanns i grannlandet Finland 1936, vilket innebar att de flesta finländare hade tillgång till en. Samtidigt har den norska medicinhistorikern Aina Schiøtz visat att det endast fanns cirka 300 badstugor i Norge, där dessutom nästan ingen hade eget badrum eller badmöjlighet hemmavid.¹⁰⁸

Sammanfattning

Generellt badade man, med undantag för Finland och på Finnskogen, sällan och med lite vatten under 1800-talet i Danmark, Norge, Sverige och på Island. I Finland och på Finnskogen verkar man däremot ha badat en gång i veckan. I övriga Norden hade badstuguanvändandet successivt försvunnit och befolkningen badade allt mer sällan. En förklaring till detta var att det traditionella bastubadet ansågs vara omodernt.

I samband med upptäckten av bakterier och hygienismens genombrott började ländernas renlighetspraktiker att förändras. Den danska folkhälsovetaren Signild Vallgård menar att det vid denna tid uppstod en nationell strävan och tävling länderna emellan om att vara det modernaste landet vad gäller folkhälsa. Syftet med detta kapitel har varit att undersöka om, och i så fall hur, Sverige tog intryck av arbetet för att förbättra folkhälsan i övriga Norden.

Vilka åtgärder var det då som vidtogs för att förbättra folkhälsan? I Sverige ville man redan under 1880-talet återintroducera den finska badstugan som lösning på folkbadsfrågan. Detta utgick främst från provinsialläkarnas och balneologen Carl Curmans övertygelse om att bad är hälsosamt och sjukdomsförebyggande. Arbetet gick inte så enkelt som man önskat och istället kom man under 1890-talet att inrätta skolbad. Inspiration hämtades från Tyskland, som enligt vissa källor var först med att inrätta skolbad. Denna undersökning har däremot funnit att Norge var först med att introducera skolbad 1885. Undersökningen har också visat hur skolbaden spreds från Norge till Danmark under sent 1880-tal. Skolbaden skapades för att barnen skulle lära sig att sköta sin personliga hygien. Man tvivlade på att föräldrarna hade kunskap om och möjligheter att sköta barnens hygien på ett tillfredsställande sätt.

Istället skulle lärarna ta hand om uppfostran och införandet av de nya renlighetspraktikerna. I Finland, där barnen bastade med sina föräldrar, ansågs inte barnen behöva lära sig att sköta den personliga hygienien via skolan, även om skolbad inrättades i bland annat Åbo men då betydligt senare än i de andra nordiska länderna.

Å ena sidan har det i denna undersökning därmed framkommit att Norge och Danmark var först i Norden, till och med före Tyskland, när det gäller att skapa skolbad. Å andra sidan har det framkommit att man i Norge och Sverige försökte nå en ännu större andel av befolkningen genom att skapa folkbad i form av badstugor. Detta kom aldrig att slå särskilt väl i Norge, medan man i Sverige kom att bygga ett stort antal badstugor framförallt på landsbygden, med Finland som förebild. Mellan åren 1920 och 1950 byggdes närapå 10 000 badstugor. Många av dessa var offentliga badstugor i byar. Detta är betydligt fler än de cirka 300 som byggdes i Norge, men samtidigt långt ifrån de 500 000 badstugor som fanns i Finland. I Norge kom däremot de offentliga duschbaden att bli förhållandevis populära, precis som i Danmark. I Sverige hämtades således inspiration från Finland, medan man i Danmark och Norge främst inspirerades av Tyskland och deras duschbad vad gäller folkbadsfrågan. Det är värt att notera att Finland trots den spridda och kontinuerliga bastutraditionen vände sig till Sverige för inspiration under 1910-talet för att använda bastubadet förebyggande mot tuberkulos.

I undersökningen har det därmed framkommit att de nordiska länderna ibland hämtade inspiration från sina grannländer och ibland inte, och att detta varierade över tid. Undersökningen har visat att det i de nordiska länderna (främst Danmark, Norge och Sverige) kom att inrättas både skolbad och folkbad i form av duschbad och bastubad. Det har också framkommit att skolbaden kom att föregå folkbaden då ett ny och renligare generation behövde lära sig de nya renlighetspraktikerna innan behovet av folkbad fick gehör och genomslag. Målet och budskapet som spreds till befolkningen, genom exempelvis skolbad, var att en ökad personlig hygien var bra för individens hälsa och samhällets utveckling. Den nordiska badfrågan löstes slutligen genom att allt fler fick tillgång till egna badrum från 1950-talet och framåt.

Noter

- 1 Vallgård, Signild, *Folkesundhed som politik: Danmark og Sverige fra 1930 til i dag*, Århus: Aarhus University Press, 2003, 62.
- 2 Se t.ex. Björck, Henrik, *Folkhemsbyggare*, Stockholm: Atlantis, 2008; Palmblad, Eva, *Medicinen som samhällslära*, Stockholm: Norstedts akademiska förlag, 2005; Qvarsell, Roger, "Samhället: medicinen och det publika", *Medicinen blir till vetenskap: Karolinska institutet under två århundraden*, Johannisson, Karin, Nilsson, Ingemar & Qvarsell, Roger (red.), Stockholm: Karolinska Institutet University Press, 2010; Schmidt, Lars-Henrik & Kristensen, Jens Erik, *Lys, luft og renlighed: Den moderne socialhygiejnes fødsel*, Köpenhamn: Akademisk forlag, 1986; Smith, Virginia, *Clean: A history of personal hygiene and purity*, Oxford: Oxford University Press, 2007.
- 3 Palmblad, 164; Hammargren, Bo-Göran, *Bastu och folkbad 1868–1954*, påbyggnadsuppsats, Stockholm: Stockholms universitet, 2001, 22.
- 4 Lind, Helena, *Kallbadhus*, Stockholm: Byggförlaget, 2004, 15; Wiell, Karolina, *Bad mot lort och sjukdom: Den privathygieniska utvecklingen i Sverige 1880–1949*, Uppsala: Uppsala universitet, 2018, 128.
- 5 Ford, J. Kevin et al., "Process tracing methods: Contributions, problems, and neglected research questions", *Organizational Behaviour and Human Decision Processes*, vol. 43, nr 1, 1989, 76; Wiell, 119–122.
- 6 Curman, Carl, *Om romerska bad och finska badstugor*, Stockholm: Norstedts, 1871, 35.
- 7 Årsrapport från provinsialläkare, Malm Daga 1880. Denna samt följande referenser till provinsialläkarrapporter kan lokaliseras i Medicinhistorisk databas via sökningar på år, ort och efternamn.
- 8 Sundt, Eilert, *Om renligheds-stellet i Norge*, Christiania: J. Chr. Abelsted, 1869, 290.
- 9 Ibid., 29, 300f.
- 10 Ibid., 307.
- 11 Matthíasson, Steingrímur, "Umþrífnað og óþrífnað", *Eimreiðin*, årg. 12, nr 3, 1906, 172f.
- 12 Magnússon, Sigurður G., *Wasteland with Words: A Social History of Iceland*, London: Reaktion, 2010, 55.
- 13 Matthíasson, 162–166, 168, 172f.
- 14 Ibid.; Vallgård, 62.
- 15 Weidemann, B., "Krop og skole", *Dansk skolehistorie: Da skolen blev sat i system 1850–1920*, Gjerløff, Anne Katrine & Jacobsen, Anette Faye (red.), Århus: Aarhus Universitetsforlag, 2014, 327, 331.
- 16 Palmberg, Albert, "Yttrande till Carl Curmans föredrag om bad som en social-hygienisk angelägenhet", *Förhandlingar vid femte allmänna läkaremötet år 1891 i Stockholm*, Wawrinsky, Richard August (red.), Stockholm, 1891, 74.
- 17 Lindh, Theodor, "Sauna-Maja", *Det modernes gennembrud i Norden*, Ettrup, Lise et al. (red.), Oslo: Cappelen, 1993, 46.
- 18 Kajava, Yrjö, "Om de finska badstugorna och badandet i Finland", *Bad och folkhälsa: Förhandlingarna vid badkongressen år 1925 i Stockholm*, Stockholm, 1926, 145.
- 19 Användningen av uttrycket "på Finnskogen" baseras på projektet *Finnskogen: Vägen till världsarvs* definition av Finnskogen och Finnmarkerna. Projektet arbetar sedan 2018 för att införliva Finnskogen på UNESCO:s lista över världsarv.

- 20 Broberg, Carl, "Badfrågans allmänna läge i Sverige", *Folkbad: Förhandlingarna vid andra badkongressen i Stockholm år 1930*, Fröman, Nils (red.), Stockholm: Norstedts förlag, 1931, 49; Sundt, 313; Talve, Ilmar, *Bastu och torkhus i Nordeuropa*, Stockholm: Stockholms högskola, 1960, passim.
- 21 Kajava, 134–136.
- 22 Curman, 35.
- 23 Nesholen, Birger, "Byggeskikk", *Det skogsfinska kulturarvet*, Bladh, Gabriel & Wedin, Maud (red.), Falun: FINNSAM, 2001, 124f.
- 24 Curman, 35; Lindberg, Bo S., *Kirurgernas historia: Om badare, barberare och fältskärer*, Uppsala: Uppsala universitet, 2017, passim.
- 25 Matthíasson, 166.
- 26 Palmberg, 75.
- 27 Talve, 10–12, 15–17, 36; Kajava, 145, 151.
- 28 Edelsward, Lisa-Marlene, *Sauna as symbol: Society and culture in Finland*, New York: Lang, 1991, 6f. (Min översättning.)
- 29 Ibid., 8, 186f.
- 30 Ibid., 7, 180; Curman, 1871, passim.
- 31 Kajava, 146–148.
- 32 Edelsward, 185.
- 33 Eklöf, Motzi, *Läkarens ethos: Studier i den svenska läkarkårens identiteter, intressen och ideal 1890–1960*, Linköping: Linköpings universitet, 2000, 200; Wiell, 122–130.
- 34 Bergvall, Johan Edvard, "Huru bör prov.läkaren i enlighet med den moderna hälsovårdens fodringar af staten på tjenligaste sätt användas", *Eira*, vol. 7, nr 18, 1883, 563–569.
- 35 "Om Bad och Badanstalter", *Norrlandsposten* 14/3 1903, 3.
- 36 Ibid.
- 37 Ibid., 14.
- 38 "Läkarsällskapets utlåtande om simöfningar för den qvinliga ungdomen", *Tidskrift för hemmet*, vol. 22, nr 1, 1880, 3–6; Curman, Carl, "Om bad som en social-hygienisk angelägenhet", *Förhandlingar vid femte allmänna läkaremötet år 1891 i Stockholm*, Wawrinsky, Richard August (red.), Stockholm, 1891, 50–75 samt bilaga; Englund, Nils, "Om skol- och folkbad", *Förhandlingar vid åttonde allmänna svenska läkaremötet i Stockholm den 5–7 augusti 1897*, Stockholm, 1897, 153.
- 39 Wiell, 114–118.
- 40 Föreningen för Folkbad (Fff), *Redogörelse för Föreningens för folkbad uppgifter, organisation och verksamhet*, juni 1928.
- 41 Curman, 1f.
- 42 Ibid., 2.
- 43 Ibid., 2–3.
- 44 Ibid., 63.
- 45 Ibid., 34f., 64.
- 46 Goldkuhl, August Edvard, "Finska badstugor", *Eira*, vol. 10, nr 17, 1886, passim.
- 47 Palmberg, 75.
- 48 Harjula, Minna, *Terveiden jäljillä: Suomalainen terveyspolitiikka 1900-luvulla*, Tammerfors: Tampere University Press, 2007, 22.
- 49 Wiell, 56–61, 68, 127–129.
- 50 "Mot tuberkulosen – Badstugan, ett vapen i kampen", *Wasabladet* 30 juli 1913.

- 51 Curman, 55f.
- 52 Englund, 154.
- 53 Formo, Thorbjørn, "Badesaken og badstua på Snarum", *Gamle Modum: årsskrift för Modum historielag*, vol. 25, 2010, 56.
- 54 Se t.ex. "Allmänna badning", *Dagens Nyheter* 22 maj 1890, 2; Wallin, Harald, "Om skolbad", *Bad och Folkhälsa – Förhandlingarna vid badkongressen år 1925 i Stockholm*, Stockholm, 1926, 102; *Nordisk familjebok*, vol. 2, XXV, 1098f.
- 55 Wallis, Curt, *Skolhygien för lärare och föräldrar*, Stockholm: Beijer, 1899, 225.
- 56 Curman, 69.
- 57 Johannessen, Axel, "Ober die entwicklung und den stand der schulhygiene in Norwegen", *Bericht über den 1 internationalen Kongress für Schul-hygiene, Nürnberg 4–9 April 1904*, Dr. Schubert (red.), 1904, 155.
- 58 Ibid.
- 59 Uppkallade efter den tyske badläkaren Oskar Lassar.
- 60 "Bad är helse – Arbetarbad och skolbad", *Dagens Nyheter* 28 oktober 1897.
- 61 "Danmark – Skolbad i Köpenhamn", *Aftonbladet* 30 november 1889, 2.
- 62 Weidemann, 327, 332.
- 63 Kajava, 146, 151.
- 64 "Tjugofemårs-jubileum", *Västra Finland* 9 september 1911; "Mot tuberkulosen – Badstugan, ett vapen i kampen", 1913; "Från bygderna", *Västra Finland* 25 mars 1915.
- 65 Se t.ex. Backlund, Åsa, "Elevvård i grundskolan – Resurser, organisering och praktik", *Rapport socialt arbete*, nr 121, 2007; Hammarberg, Lena, *En sund själ i en sund kropp: Hälsopolitik i Stockholms folkskolor 1880–1930*, Stockholm: HLS förlag, 2001; Wennberg, Nina, *Hygienismen, hälsan och skolhygien: En studie av hur hygienismen påverkade svenska skolor vid sekelskiftet 1900*, C-uppsats i historia, Umeå: Umeå universitet, 2017; Westberg, Johannes, *Att bygga ett skolväsende: Folkskolans förutsättningar och framväxt 1840–1900*, Lund: Nordic Academic Press, 2014.
- 66 "Allmänna badning", 2.
- 67 Ibid.
- 68 Ibid.; Wallis, 226.
- 69 "Allmänna badning", 2.
- 70 Hammarberg, 69. Se även Broberg, 53; Bjelland, Ingvald, *Ren i skinn er ren i sinn – skolefolk og medisineres ordskifte om norske skolebarns helse 1920–1957*, masteruppsats, Bergen: Universitetet i Bergen, 2007, 31f.; Weidemann, 325.
- 71 Wallis, 227.
- 72 Ibid.; "Folkbad", *Dagens Nyheter* 26 februari 1898, 1.
- 73 "Skolbad och skolkök", *Dagens Nyheter* 16 mars 1893, 2; Wallis, 229.
- 74 Wallis, 228.
- 75 Hammarberg, 69.
- 76 Wallis, Curt, "Läkarekonstens ställning till skolhygien", *Förhandlingar vid sjunde Allmänna svenska läkaremötet i Lysekil den 2–4 september 1895*, Sederholm, E. (red.), Stockholm, 1895, 130.
- 77 Wiell, 182–186.
- 78 "Bad åt folkskolebarnen", *Dagens Nyheter* 30 juni 1891, 2; "Skolbad", *Dagens Nyheter* 19 mars 1892, 2; "Nikolai skolbad och skolkök", *Dagens Nyheter* 10 oktober 1893, 2; "Portugisiskt arbete om våra folkskolor", *Dagens Nyheter* 24 november 1896, 2; "Norsk

- skolman å studiebesök", *Dagens Nyheter* 1 mars 1901, 2; "Engelskt kommittébesök i Sverige", *Dagens Nyheter* 8 maj 1907, 2; Wallis, 231.
- 79 Bjelland, 28.
- 80 Wallis, 128f.
- 81 Hammarberg, 70.
- 82 Bergmark, Matts, *Bad och bot: Om vatten som läkemedel och njutningsmedel*, Stockholm: Prisma, 1991, 328.
- 83 Hammarberg, 68f.
- 84 Wiell, 90f.
- 85 Nilsson, Sven, "Om skolbad och folkbad", *Svensk Läraretidning*, vol. 21, nr 49, 1902, 935.
- 86 Johannessen, 155.
- 87 "Bad åt folkskolebarnen", 2. Att man fick pengar genom kyrkorådet var inte så konstigt då alla folkskolor sedan 1862 års kommunalreform drevs av kyrkorådet. Först 1930 skildes kyrkan och skolan åt, och kommunerna och staten tog över driften av skolorna.
- 88 "Nytt skolbad i Stockholm", *Dagens Nyheter* 5 februari 1898, 1; "Djursholms nya folkskolehus", *Dagens Nyheter* 10 december 1897, 2; Hammarberg, 56f.
- 89 "Bad åt folkskolan", *Dagens Nyheter* 28 november 1905, 2.
- 90 "Folkskolefrågor i Katarina", *Dagens Nyheter* 23 maj 1902, 1; "Nytt skolbad i Katarina", *Dagens Nyheter* 27 maj 1902, 2.
- 91 Bjelland, 28.
- 92 RD, *Register öfver Riksdagens protokoll med bihang vid lagtima riksmötet år 1913*, 1913b, 107.
- 93 Ibid., 227; RD, *AK motion 228*, 1913, 4–6; Wiell, 140–150.
- 94 Hammarberg, 71.
- 95 Aall, Cato, "Nordisk samverkan i badfrågan", *Bad och Folkhälsa – Förhandlingarna vid badkongressen år 1925 i Stockholm*, Stockholm, 1926, 157.
- 96 Wiell, 103.
- 97 Hammargren, 22 m.fl.
- 98 Wiell, 91–94, 215–218.
- 99 "Bad är helsa – Arbetarbad och skolbad". Dessa duschbad, oftast kallade lassarska folkbad eller lassarska duschbad, testades även i Sverige men de blev aldrig särskilt populära.
- 100 Wiell, 148–150, 191–202.
- 101 Schiøtz, Aina, "De frivillige organisasjonene og helsebyggeriet i Norge", *Rom for helse: Hovedtrekk i spesialisthelsetjenestens bygningshistorie*, Hammer, Erlend (red.), Oslo: Helse- og omsorgsdepartementet, 2012, 105f.; Formo, 56.
- 102 Aall, 157.
- 103 Schiøtz, 106.
- 104 Frykman, Jonas, "I hetluften", *Tio tvättar sig*, Westergren, Christina (red.), Stockholm: Nordiska museets förlag, 2004, 93.
- 105 Wiell, 203–213.
- 106 Fure, Aase Hanna, "Øst-Modum Badstuklubb", *Gamle Modum: årsskrift för Modum historielag*, vol. 25, 2010, 60f.
- 107 Fff, *Folkbad – meddelande från Svenska föreningen för folkbad*, vol. 22, nr 1, januari–mars 1952; Wiell, 90.
- 108 Schiøtz, 105.